

“בין דת, לאום וארץ: המאבק על הזהות היהודית בעת החדשה”

הרומן כלה כנרטיב ביוגרפי המשקף מאבק על הזהות היהודית בעת החדשה עופרה מצוב-כהן

THE NOVEL *KALLA-A SEARCH FOR MY MOTHER'S SECRETS* AS A BIOGRAPHICAL NOVEL REFLECTING THE STRUGGLE FOR MODERN JEWISH IDENTITY

הרומן “כלה”¹ של אורה אחימאיר הוא אחד מרומנים רבים אשר רואים אור חדשים לבקרים בשנים האחרונות ועל פי עניינם, נהוג לשייכם לז'אנר הכתיבה הביוגרפית, זה המבקש לספר סיפור אישי שעלילתו התרחשה במרחב המשפחתי. לרוב דנים הרומנים הביוגרפיים- המשפחתיים בכן משפחה שאינו מוכר לקהל הרחב כאיש ציבור וכאישיות משפיעה בתחומה. יש מהם היוצאים לאור בהוצאות פרטיות² ויש אשר יוצאים לאור, על ידי הוצאה מוכרת, כרומן לכל דבר ועניין³ כדוגמת הרומן כלה אשר ראה אור בהוצאת “עם עובד” המוכרת.

¹ אורה אחימאיר, *כלה*, עם עובד, תל-אביב, 2012.

² אחת הסיבות לריבוי ההוצאות הפרטיות הוא זיהוי הצורך של אדם מן היישוב לספר על אודות אישיות מעוררת עניין, מתוך עמדה כי הנרטיב שלו משקף מופת הראוי לפרסום. דוגמאות לרומנים כאלו שיצאו לאור בהוצאה פרטית הן הרומן *בת-עידאק* מאת רויטל שירי-הורוביץ, הוצאת טרקלין, תל-אביב, 2007, הרומן *במסלול ילדותה* מאת עופרה מצוב-כהן, הוצאת גוונים, תל-אביב, 2012. ברומנים אלו מתואר סיפור משפחתי- ביוגרפי של דמויות במשפחתן של הכותבות, כאשר *בת-עידאק* לא ניתן לזהות בוודאות את המספרת כמחברת וכסופרת ואילו ברומן *במסלול ילדותה* ניתן לזהות את המספרת כאמה של המחברת, על-פי דברי המחברת בפרק המסכם “אחרית דבר והערות המחברת”. ראו עוד עופרה מצוב-כהן, *במסלול ילדותה*, גוונים, תל-אביב, 2012, עמ' 174-167.

³ צמאמר שלי “יהדות איראן: פרק מרתק בתולדותיה” התייחסתי לספרו הביוגרפי של שגריר ישראל בדימוס מאיר עזרי למגמה זו שקיבלה מקום במרחב הספרות העברית החדשה: “...הכותב נוטל אחריות על תכני הנרטיב ... המוטיבציה של הכותב לפרסם ברבים את ספרו בדרך זו, הפרטית, ולהנחיל לקהל רחב וההטרונגי את הנרטיב המשפחתי שלו, יכולה דווקא להצביע על אמונתו השלמה בחשיבות סיפורו המשפחתי. השאלה, האם מודע הכותב למידת כישרונו או אי כישרונו הנרטיבי איננה מעניינינו ונראה שהוא אינו מעניק לה חשיבות דומה, כמו לחשיבות שהוא מייחס למטרה שלשמה כתב: להנציח את מורשתו המשפחתית ואולי אף לקוות שהספר יעמוד לדיון ולמחקר בדיסציפלינות רלבנטיות.” עופרה מצוב-כהן, “יהדות איראן: פרק מרתק בתולדותיה על ספרו של מאיר עזרי: *ציון עזרי בעוז ובאהבת ישראל 1892-1965 תולדות חיים*, הוציא לאור:

מאיר עזרי, עורך: ששון בלום, 2007, 304 עמ' (+32 עמודים נוספים) <http://www.e->

[mago.co.il/Editor/literature-3203.htm](http://www.e-mago.co.il/Editor/literature-3203.htm), 17 בינואר 2010.

מעבר למגמה המקובלת להוציא לאור ביוגרפיות של אנשים אלמונים מסתמן כי לבד מן הסיפור האישי-משפחתי מתלווים אליו נושאים העשויים לעורר עניין בשיח הציבורי לתחומיו השונים. בספרה *תורת הספרות והתרבות צעדים נוספים* טוענת חנה הרציג כי "מכיוון שכל יצירת ספרות יוצאת מפרספקטיבה מסוימת ונצרכת בתוך הקשר חברתי וספציפי, היא איננה יכולה להיות אובייקט אסתטי 'טהור', א-פוליטי, לא נגוע בהוויה החומרית של החיים האנושיים".⁴ כלומר, הספרות נתפסת על-פי טענה זו כתופעה חברתית⁵ הגורסת כי "אין בנמצא עמדות אובייקטיביות ותפיסת העולם שלנו איננה אינדיווידואלית ופרטית, משום שאנו מעוצבים מלכתחילה על-ידי כוחות חברתיים, הקובעים את השקפת עולמנו גם מבלי שנהיה מודעים לכך".⁶ הספרות היא טקסט ככל טקסט אחר בתחומי הידע השונים במדעי הרוח, כמו פילוסופיה, עיתונות, היסטוריה. בעניין זה מתייחס הפילוסוף וחוקר הספרות טרי איגלֶטון לזיהויו של הטקסט הספרותי וטענתו היא כי "מאפיין מסורתי של הספרות-כמעצבת עולם בדיוני-יכול לחול גם על סוגי כתיבה אחרים... ואילו טקסטים ספרותיים אינם בהכרח בדיוניים".⁷ איגלֶטון מביא לדוגמא את ז'נאר האוטוביוגרפיה ובאותה קבוצה ניתן לכלול אף את ז'אנר הביוגרפיה, משום המאפיינים המשותפים להם.

כיוצא מכך, במאמר זה אבקש לבחון את הרומן כלה של אחימאיר כרומן ביוגרפי וחברתי שהוא בעל זיקה מובהקת וכולטת לנושא המאבק על הזהות היהודית בעת החדשה, ומכאן כי גם דרכי עיצובן של שלוש התמות המרכזיות הנגזרות מן הנושא, דת, לאום וארץ, ייבדקו גם הם ברומן זה.

העלילה מול הנרטיב ברומן- כתשתיות לעיצוב סוגיית הזהות היהודית בעת החדשה

עלילת הרומן⁸ קצרה אך אינטנסיבית: המספרת, אורה אחימאיר, מתחקה אחר סיפור חייה של אמה, שנפטרה בגיל שלושים וארבע, שחלקים ממנו היו עלומים ולא ידועים בפניה ובפני שני אחיה הצעירים ממנה, דסי ושמוליק. לכאורה, מתואר החיפוש כציר העלילה העיקרי שלשמו נכתב הרומן. במסגרת ציר עלילה זה, המהווה אף מסגרת עלילתית חיצונית לרומן, של חיפוש הפרטים החסרים, נחשפת עלילה פנימית, זו המביאה את סיפור חייה הדרמטי של אם המספרת ושל אהובה שהיה לבעלה הראשון, דוד קראוס-גלעדי.

חלקו השני של הציר העלילתי החיצוני ברומן הוא סיפור התמודדותם של בני המשפחה, לאחר מותה של האם, המתאר את תפקודם של הילדים הרכים בשנים כיתומים ואורח החיים שמנהיג

⁴ חנה הרציג, *תורת הספרות והתרבות צעדים נוספים*, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2005, עמ' 37.

⁵ שהיא נגזרת של השקפה השייכת לתפיסה הביקורתית בספרות. ראו למשל, פירוט באשר לתפיסה זו שם, עמ' 34, 40-42.

⁶ שם, עמ' 37.

⁷ שם, עמ' 43.

⁸ עלילה כפי שמגדירה עזריאל אוכמני, היא "מרקם האירועים ביצירה אפית או בדראמה. סכימת ההתרחשויות, אשר עליה נבנה תוכן היצירה, סיפור-המעשה אשר על-ידי בא לידי גילוי נושאי היצירה." עזריאל אוכמני, *תכנים וצורות, לקסיכון מונחים ספרותיים*, ספרית פועלים, תל-אביב, 1989 (מהדורה שישית), כרך ב', עמ' 128.

האב הצעיר האלמן בבית, המאופיין על ידי "מתן חופש גמור לילדיו"⁹ ובשיטות חינוך ייחודיות שבהן בחר לחינוך ילדיו.¹⁰

אל מול העלילה מתקיים ה"נרטיב", מושג פילוסופי מתחום השיח (Discourse) ובעל הוראה דומה למונח 'שיח'. חוקר התרבות דוד גורביץ' טוען כי המושג שטבע הפילוסוף מישל פוקו מוסבר כ"אופן הסובייקטיבי של צבירת הידע ההיסטורי, הארגון של 'משמעות הזמן' בהתאם לחוקיות אסתטית ואידיאולוגית כשלהי. הנרטיב פירושו מודעות לשפה כמי שיוצרת הבניה מחדש של המושג היסטוריה".¹¹ הנרטיב ברומן כלה הוא אם כן, סך האירועים המתוארים בו על ציר הזמן הכולל שברומן, אלו האובייקטיביים, כמו אירועים היסטוריים שהתרחשו בארץ ובעולם, וגם זה הכולל אירועים סובייקטיביים שחווה הדמויות השונות, אלו המתארים את חוויות המספרת, את התמות ואת הרשמים שהיא מעלה על הכתב-כל אלה כמתוארים על ידי המספרת כחלק מהנרטיב, כמקשה אחת מהסיפור כולו. מובן אם כן, שחלקו של הנרטיב גלוי בטקסט, הוא מציג עובדות, למשל, ואילו חלקים אחרים שלו תובעים הבנייה אידיאולוגית, שאיננה נעדרת פרספקטיבה, עם קריאת הרומן והבנתו על ידי הקורא.

ייצוגים ברומן המשקפים את סוגיית הזהות היהודית: דת, לאום וארץ

המספרת אורה אחימאיר

כתיבה וחקר האמת

המספרת, אורה, בת בכורה להוריה, נולדה בירושלים המנדטורית ביום שבת שבו חל באותה שנה גם חג השבועות. ביום זה בו חלה קדושה דואלית; השבת הוא יום קדושה ומנוחה לעם היהודי, וחג השבועות, המציין חג לפרי הבכור ואת ראשונותו הסמלית, שתוסבר להלן. חג זה מציין אף את מעמד מתן התורה, יום שבו מוענק ספר הספרים לעם היהודי, כטקסט המהווה אבן דרך בדרכו התרבותית של העם ובשמירה על שלמותו. בהשאלה, מבקשת המספרת-הבכורה במשפחתה, למלא אחר הצו הערכי המצווה ממעמד הר-סיני ולהגיש את הרומן שיהווה נדבך מההיסטוריה הכוללת וכחוליה בשלשלת היסטורית ארוכה של שמירה על הצביון היהודי. כלומר, מעבר למטרתה לחשוף את קורותיה העלומים של אמה, כדי להביא מזוור לחוסר הידיעה וכדי לערוך היכרות עם אם שלא הכירה גם בשנות חייה של האם, כשהייתה ילדה, נושאת המספרת גם באחריות לתעד את המורשת המשפחתית כחוליה משרשרת רבת דורות וכחלק ממורשת העם היהודי.

חיזוק חוץ-טקסטואלי ניתן ללמוד גם מן הפרטים על גב כריכת הספר, הנמסרים על אורה אחימאיר כמחברת: "הייתה בין מייסדי 'מכון ירושלים לחקר ישראל'... יזמה וערכה ספרים... על

⁹ כלה, עמ' 224.

¹⁰ על-פי שיטתו של מומחה מחוץ לארץ. ראו כלה, עמ' 223.

¹¹ דוד גורביץ', פוסטמודרניזם, תרבות וספרות בסוף המאה ה-20, דביר הוצאה לאור, 1997 (הדפסה חמישית, 1998), תל-אביב, עמ' 163.

התרבות העברית בארץ-ישראל". ניתן לזהות זיקה ישירה בין תחומי עיסוקה של המחברת לבין הסיפור המשפחתי שכתבה, המאופיינת בכלי חקירה זהים, של חתירה להצגת האמת, של חיפוש יסודי אחר מקורות מידע, בדיקתם והצגתם ללא כחל וסרק, גם אם הפרטים אינם נעימים לכל און.¹²

את העילה לחיפוש אחר פרטי סיפור חייה של האם, עיבודו ותיעודו תולה המספרת בפגישה מקרית ותמוהה בינה לבין אישה מבוגרת בווינגטון, במהלכו של אירוע דיפלומטי חגיגי שעורך שגריר ישראל. האישה המנחשת על פי מראה בלבד כי למספרת קשר עם חיה קירשנבאום, מספרת לה כי: "...באמריקה שמעתי על רצח בעלה הראשון ועל חייה הקצרים... טרגדיה כזאת קשה לשכוח..."¹³ המידע החדש הנמסר למספרת על נישואים קודמים של אמה ועל סיומם הנמהר מזעזע אותה ומעיר נקיפות מצפון שהיו רדומים בתוכה, "מיהי ולמה היא מתגלה לי כעת, כשסוף – סוף טוב לי".¹⁴ תוהה המספרת. עיתויו של הגילוי נוגע בשני מעגלי חיים: זה הציבורי, כאשר המספרת לוקחת באירוע ציבורי-ייצוגי של מדינת ישראל, וזה האישי, כשחייה מתנהלים על מי מנוחות. אירוע מקרי זה הוא מכונן ומביא את המספרת כאמור לחקירתו בכפל המבט: האישי והלאומי, זה הפונה אל ההווה הארץ-ישראלית ואל העולם היהודי בכלל, כפי שנשזר בסיפור. דווקא בהווה השופע כל טוב מבינה המספרת כי עליה לחקור את סיפור חייה של אמה, למען העתיד. חיזוק לעמדה זו ניתן לראות במאמרו של הפילוסוף אחד-העם "עבר ועתיד" הטוען בו כי "ה'אני' של כל איש הוא הסכום היוצא מחיבור זכרוננו עם רצוננו, מהתאחדות העבר עם העתיד... כשאדם אומר 'אני' הרי... מכוון לבו... להרוח או הכוח הפנימי, המאחד באיזה אופן נסתר את כל הרשמים וזיכרונות של העבר עם כל החפצים והתקוות לעתיד ועושה מכולם יחד בריה אחת שלמה, אורגנית."¹⁵

המספרת מדמה את מהלכי כתיבתה כהליך רוחני תובעני, בעל ערך של קדושה ומשתמשת במושגים מתחום הפילוסופיה היהודית; היא מודה כי הכתיבה שהובלה על ידי "קול פנימי"¹⁶ תבעה ממנה כוחות נפש רבים וכי תוצאתו תניב את ה"תיקון"¹⁷ ולציון האובססיביות שאחזה בה ככותבת-חוקרת היא משתמשת במונח "דיבוק", ואף מייחסת אותו לאנשי צפת המאופיינים

¹² למשל, אזכור היחסים העכורים בין אחיה ואחיותיה של האם חיה, הסתייגותם של תושבי צפת מבעלה הראשון של האם, תיאור יחסיו הרעים של עזריאל, אביה של המספרת, עם הנשים שלהן נישא, ועוד. תיאורים אלו מלמדים על מספרת החותרת לשיקוף כן ואותנטי של מערכות היחסים האנושיים והם אף משמשים כלי להעצמת דמותה של האם חיה, שעל אף שהייתה מן המעגל המשפחתי הקרוב של הדמויות הנזכרות, המסוכסכות ומרות הנפש, היא מעוצבת שונה וייחודית מהן.

¹³ אורה אחימאיר, כלה, עמ' 18.

¹⁴ שם, שם.

¹⁵ אחד עם, "עבר ועתיד", בתוך: על פרשת דרכים, דביר, תל-אביב והוצאה עברית ירושלים, 1948, עמ' קל"ח.

¹⁶ אורה אחימאיר, כלה, עמ' 21.

¹⁷ שם, שם.

ב"דיבוק הצפתי".¹⁸ שאילת מונחים מתחום הקבלה מבטאים את הקושי שבכתיבה ואף את התגמול הטמונים בתהליך המפרך של כתיבה ספרותית מעין זו.¹⁹ שמו של הרומן "כלה", אף הוא מעיד על זיקה לייצוג המאבק על הזהות היהודית בהוראות השונות הלשוניות של המלה: המלה "כוליות" הקרובה להוראת המלה "כלה", והוראתה שלמות. הוראת המלה "כלה" יכול להיות כינוי חיבה לאהובה: "לבבתני אחותי כלה"²⁰ ובהוראתה השגורה היא מצביעה על סטטוס נשגב ומשמעותי של בחורה טרם נישואיה, בתקופה שכולה ציפיה לעתיד טוב ולהקמת בית.²¹ בספרו *יהדות הלכה למעשה* עומד הרב י. מ. לאו על הזיקה שבין מעמד החופה, המאפיין את הפרט, החתן והכלה, לבין מעמד הר סיני כמעמד לאומי רב רושם וחגיגי וטענתו היא כי גיבושם ההלכתי של טיב ההתקשרות בין החתן והכלה נקבע במעמד הר סיני.²² גם ההכנות לטקס הנישואין של חיה ודוד מתוארות ברומן בפירוט, תוך מתן חשיבות לפרטים הקטנים, כששמחתה של הכלה והתרגשותה באים לידי ביטוי בשלבי ההכנות המתקיימות לקראת האירוע.

תולדות משפחתה של המספרת כייצוג למאבק על הזהות היהודית

משפחתה של אמה

המספרת ואחיה נולדו בארץ-ישראל טרם ההכרזה על הקמת המדינה, לחיה קירשנבאום ועזריאל שאול, הנישאים וקובעים את מגוריהם בעיר ירושלים, שאוכלוסיות שונות ומגוונות מתגוררות בה ומתוארות גם הן ברומן.

סיפור קורותיה של משפחת אמה של המספרת, חיה קירשנבאום, מעוגן במורשת היהודית כשהמספרת מעידה כי משפחתה היא בעלת ייחוס, מצד סבתה של המספרת, השייכת למשפחת חר"ג, "נכדתו של רבי שמה (מושילה) חר"ג, ומציינת כי מערת הקבורה של בני משפחת חר"ג... סמוך מאוד לקבר האר"י, הם עדות לחשיבותם."²³

שמותיהם של סבה משה-יידע וסבתה בּוּפָה קירשנבאום מלמדים על זיקה ליהדות האשכנזית מזרח-אירופאית. אחד-עשר ילדיהם גדלים בצפת, במשפחה "מבית חסידי חרדי."²⁴ בצפת מספר יהודים מועט כאשר הקהילה איננה כמקשה אחת; "קשרי חברות בין אשכנזים לספרדים

¹⁸ שם, עמ' 247.

¹⁹ בספרו *בעל היסורים פרשת חיייו של ר' נחמן מברסלב* טוען אברהם יצחק גרין כי המקובלים ראו בתיקון תהליך "החזרת השלמות לעולם הסובל עדיין מתוצאת השבירה..." בעוד שהדבקות באה "...להעלות את הנשמה, על ידי תפילה נלהבת וכוונה יתרה, למדרגה של התאחדות או כמעט-התאחדות עם אלוהים..." אברהם יצחק-גרין, *בעל היסורים פרשת חיייו של ר' נחמן מברסלב*, עם עובד, תל-אביב, 1981, עמ' 178.

המספרת מעזה לחקור את סיפור חייה הנסתר של אמה ושל הדמויות הסובבות אותה ובכך מוצג השבר ואילו ניסיונותיה הרבים לחיפוש האמת הם בבחינת התיקון, שגם הוא למצער אינו נשלם.

²⁰ *שיר השיידים*, פרק ד', ט'.

²¹ אברהם אבן-שושן, *המילון החדש*, קרית-ספר בע"מ, ירושלים, 1993, עמ' 540, כרך ב'.

²² הרב י. מ. לאו, *יהדות הלכה למעשה*, מהדרוה מחודשת, כתב וערך: שאול מייזליש, מודן הוצאה לאור, תל-

אביב, 1998, עמ' 333.

²³ אורה אחימאיר, *כלה*, עמ' 30-31.

²⁴ שם, עמ' 34.

התקבלו בחמיצות".²⁵ משה – יידע ואשתו ממנהלים שגרת חיים הלכתית ודוברים בידיש בחיי היום יום. למנגינת לבו של אביהן משה-יידע, הולכות שלוש מבנות המשפחה ובכללן חיה, ללמוד בבית הספר 'אליאנס' המתנגד ללימודים מעורבים של שני בני המינים, ללבוש מודרני ולעירוב של ספרדים עם אשכנזים. הבנים במשפחה אינם פורצים את המסגרת החסידיית ולומדים ב"חידר" ולאחר מכן כך בישיבת חת"ם סופר, ויתר בנות המשפחה לומדות בית הספר מזרחי.²⁶ האב אינו רואה בעין יפה את לימודיו הגבוהים של אחד מבניו במסגרת חילונית, הנראית לתפיסתו מיותרת, "בסמינר דוד ילין בירושלים",²⁷ ולכן אינו תומך בו כלכלית. עניין זה מלמד כי חיי המשפחה היהודית מאופיינים במתח בין-דורי על רקע סוגיית השמירה על צביון החיים היהודים וחינוך הצעירים, כששאיפת דור ההורים היא לשמר את אורחות החיים המקובלים מקדמת דנא ולחזק את דרכי החינוך מן המורשת התורנית.

משה-יידע עצמו מתפרנס מייצור יין וממכירתו בבית-מרזח בצפת "שלפעמים שתו בו חיילים בריטיים".²⁸ המקום שזימן אליו את אנשי הקהילה וכן חיילים בריטיים, משמש מוקד ציבורי ליהודי צפת, בו הם מלבנים עניינים הנוגעים לקהילה היהודית בצפת בנושאי דת ולאום. למשל: "נדונו...בקשות לשלטונות...כתבו עצומה לנציב העליון וכו...קובלנה...".²⁹ סבה של המספרת מוצג כדמות ציורית ויוצאת דופן בקרב יהודי צפת וסביבתה, וראייה לכך מוצאת המספרת בכך שדמותו מופיעה בסיפורו של הסופר ש"י עגנון שביקר בצפת והתרשם מהחסיד שמכין יין משובח בטעמו ומוכרו לציבור.³⁰ במותו נקבר הסב על הר הזיתים בירושלים, במקום שממנו יוכל לצפות "...אל שער הרחמים ויזכה להיות בין הראשונים שיבואו בו בעקבות משיח צדקנו", עובדה המעידה באופן מובהק על הזיקה בין ארץ לדת היהודית.³¹ מנקודת מבטה הלאומית-ציونית, עורכת המספרת השוואה במראהו של סבה לבין זה של חוזה המדינה בהוסיפה כי "זקנו הגזוז והמבט החודר" הקנה לו "הדרת פנים הרציליאנית".³² ההשוואה בין שתי הדמויות, זו ההיסטורית לזו הביוגרפית, מחזקת ההנחה כי דמותו של הסב איננה של סובייקט של פלוני בלבד כי אם אף חלק מייצוג הזהות היהודית החדשה.

אמה של המספרת, חיה קירשנבאום כייצוג פיגורטיבי לעם ישראל

חיה קירשנבאום אמה של המספרת, היא ילידת וינה, 1920, עולה עם הוריה לארץ, לעיר צפת. בין אחיה ואחיותיה שוררים לרוב ריב ומדון, והמספרת מניחה כי אחת מן הסיבות לאווירה

²⁵ שם, עמ' 27.

²⁶ שם, עמ' 35.

²⁷ שם, שם.

²⁸ שם, עמ' 29.

²⁹ שם, שם.

³⁰ שם, עמ' 130. על מעמדו של ש"י עגנון בספרות העברית ובתרבות העברית בכלל אין צורך להרחיב. בחירתו של עגנון להשתמש בחומרי מציאות אלו באים ללמד על דמותו המיוחדת של משה-יידע.

³¹ שם, עמ' 109.

³² שם, שם.

העכורה בין האחים הייתה תחושת הקנאה באמה של המספרת (ובאחות הצעירה), שלא נדרשה לעבוד בפרך בחנותו של האב, בפרט קנאו בה אחיותיה ובטאו את קנאתן, "היו יריבותיה וניסו להכשילה".³³ בסמוך לפרט זה מוסיפה המספרת כי "אמא לא הייתה זקוקה כנראה למאמצים מיוחדים כדי להקנות לה מקום בבית... היא בלטה ביופייה ואחר כך הצטיינה בלימודים וברקמה".³⁴ לאינפורמציה זו, המבדילה את חיה מיתר אחיה ואחיותיה על הרקע המוסבר, זיקה קונוטטיבית לסיפור המקראי על אודות יוסף ואחיו. יוסף הוא הבן האהוב על אביו יעקב, ולראיה הוא היחיד מבין אחיו שזוכה לקבל מאביו בגד אצילי ומיוחד, כתונת פסים. מחמת קנאתם של אחיו בו הוא נלקח על ידם ומורד לבור וסופו שהוא נמכר לישמעאלים ומובא לממלכה המצרית, שם הוא עולה לגדולה.³⁵ דמותו של יוסף בולטת מיתר הדמויות במשפחה על רקע תכונותיו ועל רקע יכולותיו הוורבליות, האנליטיות והאפליקטיביות, המוכחות הלכה למעשה כשליט מצרים. גם חיה וגם יוסף בולטים בהצטיינותם: כך, עושה יוסף חיל כשליט מצרים וחיה "הצטיינה בלימודים",³⁶ כך במראה החיצוני, כשהבגד מבדילם מן היתר: יוסף בכתונת הפסים וחיה לובשת בגדים שהיא יוצרת כמו ידיה, עניין המלמד אף על כשרונה יוצא הדופן בתפירה וברקמה, המתואר כמלאכת מחשבת ומעורר התפעלות עד כי "השכנות היו...בוחנות בהתפעלות ואומרות שרק ידי הזהב של אמא יכולות להפיק יצירה כזאת, ואפילו בחנויות המפוארות ביותר בירושלים לא רואים יופי כזה".³⁷

בדומה לדמות המקראית, נחשבת חיה לאישה ברוכת כשרונות, דוברת יידיש, צרפתית ועברית, בשלנית ומיטיבה לנהל את ענייני ביתה. בעיני בעלה עזריאל נחשבה ל"בת הארץ", ואנשים קנאו בו על שהתחתן "עם ארץ-ישראל".³⁸

חייה של האם כאישה צעירה מאופיינים בסערות קיצוניות בשמחה ובסבל נפשי עמוק: היא נישאת לאהובה דוד אליהו גלעדי, אך זה נפטר לאחר ארבעה ימים לאחר החתונה, במשך תקופת האבל שבה היא נאלצת להתנסות בטקס חליצה, היא נישאת בשנית ולאחר לידת ילדה השלישי היא מתאשפזת בבית חולים בשל אי ספיקת לב עד למותה בגיל שלושים וארבע. קורות חיה הדרמטיים עשויים להיות מטפורה להיסטוריה המורכבת של ארץ-ישראל, הרוויה ביגון מזה ובשמחה מזה, בציפייה לגאולה ובסבל. אף בבת הבכורה, המספרת, ניתן לראות ייצוג של הרעיון, שכן היא כותבת את סיפור חייה של אמה מתוך מחקר הפונה לתחומי הרוח השונים התורמים כל אחד בשטחו לדמותה של אמה מזה ולסיפור-העל, על אודות ארץ-ישראל. כשמה כן היא, אורה: היא מאירה ושופכת אור על פרק עלום בחייה של אמה, וחושפת במעשי המחקר והכתיבה את אופני המאבק של קבוצות בעם היהודי על שמירת זהותו כעם בארץ ובגולה.

³³ המספרת מודה כי קנאתם של האחים זה בזה לא פסקה גם בבגרותם ו"נמשכה עד מותם", שם, עמ' 33.

³⁴ שם, עמ' 33.

³⁵ כראשית, פרקים ל"ז, ל"ט.

³⁶ שם, עמ' 32.

³⁷ שם, עמ' 76.

³⁸ שם, עמ' 65.

משפחת אביה של המספרת כייצוג של הזהות היהודית

המספרת מקדישה פרק נפרד ברומן למשפחתו של אביה, עזריאל שאול שמוצאה מן היישוב סאנוק שחבל גליציה בפולין. בסאנוק התגוררה המשפחה בקרב נוצרים ובנם עזריאל גדל בסביבה שבה היו מוסדות נוצריים, כנסייה, מנזר ומצודה ונאלץ לעקוף את הכנסייה כדי להימנע מסמל הצלב וכדי "להימלט מילדי גויים שהתאנו לו".³⁹

סבה של המספרת היה כלוא בבית הסוהר בצ'כוסלובקיה "...על השתמטות מן השירות בצבא", עניין מקובל בקרב יהודי מזרח אירופה שהשירות בצבא לא הלם את הלכות חייהם, והדבר מאלץ את סבתה לעקור מסאנוק שבפולין לקרבת הכלא. המשפחה היהודית שניהלה אורח חיים אורתודוקסי, נאלצת להתמודד מול המציאות החדשה, הגורמת להפרתו של אורח חיים זה; סבתה עובדת בשבתות בעוד שבנה, אבי המספרת, מבקר ב'חידר', ומדבר גרמנית.⁴⁰ לימודיו בחדר מעידים על שמירת הצביון היהודי והנחלתו לדור הצעיר, וידיעת הגרמנית מרמזת על סתגלנות שנדרשו לה היהודים כנוודים בעל כורחם, וסמיכות הפרטים מרמז על מצבו העדין של היהודי בגולה; כל ידע נרכש חיוני להישרדותו: לימוד היהדות-כחלק מהמשכיות ומזיקה למורשת היהודית וידיעת שפת המקום-ככלי חיוני להישרדות ולתקשורת עם הגויים.

באורח דומה, כפול פנים, המרמז ליהדות מזה ולמנהגי המקום הנוכרי מזה, מתארת המספרת את דמות סבו של אביה: הוא כונה "בעריש האדום" על שום צבע שיערו האדום ונהג לשתות "כוסית וודקה לחיזוק הגוף".⁴¹ מבחינה קונוטטיבית ישנו הדהוד בצבע שיערו לזה של המלך דוד, פרט שעשוי לרמז על ייחוסו הרם של "בעריש האדום". מנהג שתיית הוודקה וכן מטרת שתייתו, ל"חיזוק הגוף" מרמזים על התערותו של היהודי בסביבתו הגויית, מבלי לבטל את יהדותו.

עזריאל שאול כמייצג הצעיר היהודי המשכיל החדש

אביה של המספרת, עזריאל שאול, מתואר כבחור השואף ללמוד תחומי ידע שונים שאינם נרכשים במסגרת היהודית האורתודוקסית, ובכך הוא מושפע מצעירים יהודים אחרים, כמו מבן דודו "שהעז למרוד והיה יושב בספרייה וקורא ומעביר לו בחשאי שירי ביאליק ושאר כתבים אסורים".⁴² אזכור בן הדוד מציין כי תיאור מעשיו האסורים של שאול הינם בבחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל, ונראה כי זהו חלק מעיצוב הדמויות ברומן כמתמודדות בזהותם היהודית בתחילת המאה העשרים, תשתיתה יהודית-הלכתית ורבדיה הנוספים פונים לתחומי דעת חילוניים. הפנייה של היחיד לכיוון המשכילי-חילוני כרוכה בשינוי הופעתו החיצונית, כך, קיצור פאותיו ובריחה מביתו לפרנקפורט למטרת לימודים. אלא שפנייה זו איננה מפנה עורף

³⁹ שם, עמ' 86.

⁴⁰ שם, עמ' 83.

⁴¹ שם, עמ' 84.

⁴² שם, שם.

למרחב היהודי: למחיתו כסטודנט עוסק עזריאל בהוראת עברית וכן בחזנות בבית הכנסת בימי חגים. הכפילות התרבותית באה לידי ביטוי בהצטרפותו לתנועת הנוער היהודית, "ברית חלוצים דתית (בח"ד)", שבאמצעותה הוא אף מגשים את רעיון השיבה ועולה ארצה בשנת 1933.

תולדות משפחתו של דוד קראוס-גלעדי באויקהל כייצוג למאבק על הזהות היהודית בהונגריה

חיי הקהילה בגולה המזרח-אירופאית מיוצגים ברומן אף על ידי תיאור אורח חייהם של בני משפחתו של דוד, בעלה הראשון של חיה קירשנבאום. בני המשפחה מנהלים אורח חיים יהודי אורתודוקסי, שאליו מתוועדת חיה כאלמנה, והוריה המלווים אותה לעירו של דוד לצורך עריכת טקס החליצה. בדרכם להונגריה מקפידים הוריה של חיה לקנות אוכל כשר ולהצניע את יהדותם פן יבולע להם. בהגיעם לבית הוריו של דוד הם מתקבלים בכבוד ונלקחים לבית הכנסת, אביה של חיה "כובד בבית הכנסת בעלייה לתורה... והמארחים התמוגגו ממש מניחווחו ומטעמו של יין כרמל מזרחי שהביא איתו כמתנה".⁴³ משפחתו של דוד מזמינה אורחים לביתם לכבוד האורחים מארץ-ישראל, ואלו מאזינים לסיפוריו של משה-יידע בעניין. המספרת מתארת את התפעלותם של יהודי הונגריה מדמויותיהם של סבה וסבתה, המשלבים הלכה למעשה בחייהם בארץ-ישראל אמונה ואידיאולוגיה. מבחינה זו דומה דוד לחמו ולחמותו ושונה מהוריו ומאחיו שנשארו בהונגריה ואינם מדברים על רעיון העלייה לארץ-ישראל, אלא גאים בעיר מגוריהם ובמוסדות היהודים המפוארים שהקימה הקהילה היהודית בהונגריה.

יתירה מכך, בביקור זה בהונגריה שואלת חיה את אחותו של דוד מדוע איננה עולה לארץ-ישראל וזו משיבה, מעמדתה של אחות שכולה: "אחרי הרצח של דוד הבנתי שבארץ-ישראל הערבים לעולם לא יניחו לכם".⁴⁴ משפחת קראוס כמייצגת הקהילה היהודית בהונגריה, מסתייגת מעלייתו של בנם לארץ-ישראל⁴⁵ ואיננה משכילים להבין את התמורות החלות באירופה. עם כניסת הגרמנים להונגריה הם מוצאים מביתם ומן השכונה שהופכת לגטו סגור ולבסוף מוצאים את מותם במשרפות, על אף שדבקו בעמדה עד לנשמת אפם האחרונה כי "מדובר בנסיעה קצרה".⁴⁶ עמדה נאיבית זו מביאה את הקץ על הקהילה היהודית שבהונגריה. חלקם עולים לארץ וחלקם מהגרים לאמריקה, אך שם לא שמרו על המורשת היהודית המפוארת, ולראייה מעידה המספרת כי מאמציה לאתר את סרין, אחותו של דוד, ואת צאצאיה לא צלחו. ניתן לומר כי אימי השואה גודעים את המורשת היהודית המפוארת של יהודי הונגריה ופליטיה בוחרים בעתיד שיבטיח את הישרדותם הקיומית, ללא זיקה לערכי ארץ, דת ולאום.

⁴³ שם, עמ' 171.

⁴⁴ שם, עמ' 180.

⁴⁵ שם, עמ' 143.

⁴⁶ שם, עמ' 192.

דוד קראוס-גלעדי כמייצג המאבק על הזהות היהודית בארצו

נראה כי בדמותו של דוד, בעלה הראשון של חיה, משתלבים מאפיינים של היהודי המשכיל והאורתודוקסי מזה, לצידם של מאפיינים מודרניים של המשכיל המערבי הציוני, המחליט ליישם הלכה למעשה את חברותו בתנועת "הפועל המזרחי" בהונגריה ולעלות לארץ ישראל. חוסנו וחוזקו ניכרים אף בתיאורו החיצוני וביופיו הרב ויוצרים דמות אידיאלית בעיני חיה המתאהבת בו: "אביר החלומות שלה היה גם בן תורה, גם מגן על יהודים, גם בעל עבודה קבועה... וגם מי שמתהלך בה כשווה בין שווים".⁴⁷

המספרת מגיבה על שם המשפחה העברי "גלעדי", שמוסיף דוד לשם משפחתו הקיים: "גלעדי, שם שסימל את המהפך הציוני שחל בחייו, וגם שם מן הגולה-קראוס".⁴⁸ שמו המלא, אליהו בן-דוד גלעדי-קראוס⁴⁹ הוא צירוף של שמות יהודיים עתיקים וחדשים כשמותיהם של מלך ישראל, נביא וחבל ארץ. אפשר לומר כי שמותיו, המקבילים לערכי זהות של לאום, יהדות וארץ, מחזקים את ההילה המיוחדת הנקשרת לדמות, המתוארת כיפת מראה ומעוררת אסוציאציה למראהו של דוד המלך.⁵⁰ בנוסף, צירוף שמו "אליהו גלעדי", כשמו של הנביא אליהו⁵¹ תושב הגלעד, המופיע במפתיע בפני העם ונעלם בסערה השמימה, מותיר אחריו מורשת של נביא מיוחד במינו, הנערץ על עמו לדורי דורות. הצירוף העברי והלועזי, "דוד-קראוס", הוא ייצוג לכפל הזהויות של היהודי, זה המגיע מן הגולה והוא בעל מטענים תרבותיים מהסביבה הנוכרית וזה השומר על הצביון היהודי לאורך הדורות.⁵²

דוגמא נוספת לכפל המצוי בדמות הוא תחומי פעילותו ועיסוקו בארץ-ישראל: הוא עובד כחלוץ בקיבוץ אפיקים וכשהוא מגיע לצפת היהודית הוא משתלב ביחידת השיטור הבריטית, המעוררת אנטגוניזם בלב תושבי צפת היהודים. המספרת מכנה שילוב זה בדמותו של דוד, "שוטר ציוני", המבטא זיקה לעשייה ולמעורבות של היהודי החלוץ בשמירה על היישוב היהודי. מעשה ההתנקשות של ערבי בדוד, ארבעה ימים לאחר חתונתו הוא דרמטי ומבליט את דמותו על פני דמויות אחרות ביישוב היהודי אשר אינן משלבות בעשייתן יציאה מן המסגרת החברתית המוכרת להן. דוד אינו משאיר זכר אחר מותו, וגם קברו נשכח במשך כמה עשורים עד למציאתו בידי המספרת. מיקומו של הקבר בצפת, שטולטל עקב סחף סמוך לקברו של "האר"י הקדוש, מעורר תדהמה ומחשבה ומבסס את דבריה של המספרת על דמות אשר יותר מכל דמות אחרת המתוארת ברומן היא זו אשר זכתה לשלב את רעיון הציונות מעשית, בעלייה ובהתיישבות, הגנה על היישוב היהודי והקמת משפחה בארץ-ישראל. לכך מוסיפה המספרת כי נאמר לה על

⁴⁷ שם, עמ' 129.

⁴⁸ שם, עמ' 126.

⁴⁹ שם, עמ' 254.

⁵⁰ למשל, שמואל ב', כ"ג, א'.

⁵¹ למשל, מלכים א, י"ט, י'.

⁵² מקור השם קראוס הוא כנראה ממזרח אירופאית ויש המכוונים להשפעה יוונית. ראו למשל,

<https://sites.google.com/site/rossmannkrausz/8/99>

ידי חוקר קברים בצפת כי מדי שנה הוא מניח זר פרחים על קברו של דוד ומדי פעם "מוביל קבוצת חיילים לקברו ואומר להם: 'כאן נח אחיכם הבכור, שקם למלא חובתו ונהרג בשבוע חתונתו, שהיה פטור לפי תורתנו מיציאה לקרב".⁵³ בנוסף, שופץ קברו של דוד על ידי נעלמה. פרטים אלו מחזקים את ההנחה כי בדמותו של דוד ובזיכרון שנותר על אודותיו ומונצח על ידי אלמוני, מגולם הנרטיב הציוני, המכיל אלמנטים של זהות יהודית והגשמתם בארץ-ישראל כיהודי.

חיי הקהילה היהודית בצפת ובירושלים כייצוג למאבק על הקיום היהודי

הקהילה היהודית החסידיה בצפת מקפידה לשמור על אורחות החיים המסורתיות, כמו למשל, ביקור נשות הקהילה במקווה, המופעל בערכים על ידי אמה של חיה, בופָה קירשנבאום, קיום שמחות משפחתיות וחגים ברוב פאר והדר וביקור בבית הכנסת. אירועים אלו מאופיינים במראה חיצוני צנוע המפגין הופעה מכובדת ובעלת סממנים יהודיים: הבנים לבושים בחליפות, חלקם עטויי טליתות וחלקם נושאים "טליתותיהם בתיקי קטיפה", הבנות בלבוש צנוע המכסה את המרפקים ואת הברכיים ועוד.⁵⁴

משפחות אלו הן חלק מן היישוב היהודי העתיק שאותו מייצגים ברומן אנשי צפת, טבריה והגליל העליון, ושל היישוב המתהווה מזה, שאליו מגיעים טיפין-טיפין יהודים שנמלטים מאווירת טרום-המלחמה וההשמד הנאצי.

חיים יהודיים הלכתיים כמו זו של משפחת המספרת ושל משפחות יהודיות אחרות בצפת מתקיימים בתוך חברה שחלק הארי של אוכלוסייתה מורכב מהקהילה הערבית. ניתן ללמוד מכך כי על אף היות היהודים מיעוט בתוך קבוצה גדולה עוינת, בשנות העשרים של המאה העשרים, מתנהלת בתוכם שגרת חיים, על-פי השיוך המוצאי, דבר המלמד על קיומם של מתחים חברתיים ותרבותיים כפולים: פנים קהילתיים וחוץ-קהילתיים. במוקד מתחים אלו מתואר המאבק הבלתי פוסק של היישוב היהודי בארץ באויביה, בערכים ובנציגי השלטון המנדטורי וגם מחוצה לה, באירופה, שם נאבקים היהודים בדרכים שונות, על הזכות לקיים אורח חיים יהודי. בשני המרחבים, בארץ-ישראל ובגלות שזור המאבק התרבותי במאבק להישרדות ולקיום פונדמנטלי.

סיכום

בעיצוב הייצוג היהודי ביישוב הארץ-ישראלי ומחוצה לו נעזרת המספרת בכתיבה הביוגרפית, היוצאת מן המרחב האישי, סוד בחיי אמה, שהוסתר מן המספרת. יתרונה של כתיבה זו היא הצגתן של עדויות ממקור מהימן, כמו דוקומנטים ומסמכים היסטוריים. כתיבה כעין זו, היוצאת

⁵³ שם, עמ' 255.

⁵⁴ שם, עמ' 30.

כאמור מן המרחב הבלתי-מפוענח של הפרט אל מקורות מידע היסטוריים-מדעיים באה כדי למקסם את הדיוק בנרטיב, לחזק את האווירה האוטנטית המעוצבת ברומן וכן כדי להציג נרטיב אדיאולוגי-ערכי. מקורות אלו נשזרים בסיפור האישי, המייצג בחלקו הגלוי ובחלקים אחרים, נרמזים ופיגורטיביים, את סיפורו של העם היהודי ותקומתו משלושת הבחינות הנדונות, הדתית, הלאומית וזו הנאבכת על שיבה וישיבה לבטח בארצה.

ניתן לומר כי ברומן ישנו תיאור מקיף על אודות שלושת המאפיינים של המאבק לזהות יהודית אם כי בהיבט ההיסטורי-סוציולוגי נעדר ככלה, הנרטיב המתייחס למעורבותם של בני עדות המזרח בעשייה הציונית בארץ ולתרומתם. כמובן זה, זהו 'טקסט מתעלם' או 'טקסט מחסיר'.⁵⁵ מכל מקום, קריאתו כטקסט השייך לז'אנר הביוגרפי ייתכן שמקנה לו הצדקה לכך,⁵⁶ שכן מטרתה של המספרת היא להתחקות אחר קורות חייה של אמה ושל אביה, והיא אכן מציגה את הנרטיב שלהם בנאמנות. מכל מקום, הגם שהסיפור אישי, נראה כי אינו מייצג את הפרט בלבד, אלא מבקש לייצג קבוצה חברתית בעלת אידיאולוגיה, זו שסך סיפוריה האישיים יוצרים קולאז' נרחב שעוסק בתמות הנגזרות ממושגים כמו דת, ארץ ולאום. המספרת רואה בסיפור של הוריה, הכולל אף את סיפורו של הבעל הראשון של אמה שנהרג,⁵⁷ כחלק מהותי ורב-ערך מתוך תמונת שיח רחבה ומקיפה של הנרטיב היהודי העוסק באופן דינמי בערכים אלו.

⁵⁵ ביטויים אלו, כלשונם, מחסירים מידע, מתעלמים ממידע קיים, הינם פרי ניסוחי.

⁵⁶ שכן בידי המספרת סמכויות נרטיביות נרחבות אך נראה כי היא בוחרת לתאר את המרקם החברתי תוך התמקדות בקבוצות קונקרטיות בחברה, אנשי צפת וירושלים, אשכנזים ועולים ממזרח אירופה, הכוללים את יהדות הונגריה וניצולי שואה. בתיאור התמונה הציונית משתמשת המספרת, כלשונה של אלה שוחט, חוקרת תרבות המזרח התיכון, בפוקליזציה. מונח זה בא לציין, לדעתה של חנה הרציג, את הפרספקטיבה שמבעדה מסוננת אינפורמציה ביצירה (ראו, חנה הרציג, *תורת הספרות והתרבות צעדים נוספים*, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2005, עמ' 376), ותפקידה הוא "להבדיל את המסננת האידיאולוגית והרגשית מ'נקודת תצפית'". (ראו אלה שוחט, "נרטיב-על/קריאות ביקורתיות: הפוליטיקה של הקולנוע הישראלי", בתוך: *מבטים פיקטיביים על הקולנוע הישראלי*, ערכו: נורית גרץ, אורלי לובין וג'אד נאמן, האוניברסיטה הפתוחה, 1998, עמ' 63-60). אחימאיר מספרת על המאבק על הזהות היהודית מנקודת מבט מפלחת ומתארת קבוצות שלהן נגיעה לעלילת הסיפור הביוגרפי של אמה ללא אזכור משמעותי של עדות המזרח, אלא אזכור של המתח הבינעדותי בין אשכנזים לספרדים בצפת ובכלל. למשל, אביה של המספרת מעיר כי "עירוב הטעמים האשכנזיים, הספרדים וגם הערביים שנולד בצפת ושלט במטבח שלנו הוא נפלא". (אורה אחימאיר, *כלה*, עמ' 64). כן מציינת המספרת כי בעל הבית של דירת הוריה שהיה גם בעל חנות המכולת היה ממוצא עירקי (שם, עמ' 58). מעבר לציון נתון עובדתי זה אין אמירה משמעותית ברומן על תרומתן של עדות המזרח במאבק על הזהות היהודית. אף באשר לתפוצות הגולה השונות, מתייחסת המספרת אך ורק לתפוצות שלהן זיקה לדמויות הראשיות ברומן.

⁵⁷ שלטענתה של המספרת יכול היה להיות אביה: "אלמלא נרצח, חשבת, יכול היה להיות אבי". אורה אחימאיר, *כלה*, עמ' 247.